

СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ И У ТУРСКО ДОБА

Из ранофеудалног доба код Срба сачувала нам се једна једина књига, глагољско Маријинско јеванђеље из XI века, па и за њу неки научници мисле да је постала у Македонији. О другој књизи имамо помена у Летопису попа Дукљанина (из друге половине XII века). То је „*liber Sclavorum qui dicitur Methodius*“ у коме се говори о „законима и добрим обичајима“, или у коме се налазе ти „закони и добри обичаји“, установљени на сабору на пољу Далми (*Dalma*, обично се сматра да је Дувно) за време краља Светопелека или Будимира. Много се писало и о томе сабору, и о томе краљу, и о тој књизи Методиус, али се није дошло до неког позитивног резултата, који би био од свих примљен.

На двору оснивача српске феудалне државе Стефана Немање (око 1170 -1195) морала је постојати библиотека. Два његова сина, Стефан и Сава, били су књижевници. За Саву оба његова биографа, Доментијан и Теодосије, истичу да се од ране младости бавио књигама. По Доментијану, Саву су родитељи „светим књигама научили“. То исто каже и Теодосије, само он то проширује и на све синове и кћери Немањине. Сава је, додаје Теодосије, чешће „прочитавао“ књиге „у укус пришавши (окусивши) разума“ њиховог.

У науци се дошло на мисао да је Сава своје световно име Растко добио по моравском кнезу Растиславу из биографије словенског просветитеља Константина (Ћирила). То би, наравно, значило да је Константинова биографија читана на Немањиним двору. Из ње се могло сазнати да је Константин био „вивлотикар у патријарха в Светеј Софији“. Најстарији сачувани рукописи Константинове биографије су из XV века. Они су српске рецензије.

Кад је под Савиним надзором превођен Номоканон (крмчија), није употребљена реч „вивлотикар“ већ „књигохранитељ“. За библиотеку се у Савиним номоканону каже „књигохранилница“. Ако у српским рукописима постоје прописи „о књигохранитељи“ из Устава Теодора Студита (који се налазе напр. У руској новгородској Крмчији (1282 год.), имали бисмо неку врсту библиотечких правила (један од тих прописа гласи: „Ако књигохранитељ достојно се не стара, не радећи ни отресајући, ни чистећи од праха, свагда сухо да једе“).

Немамо података о томе да је у српској феудалној држави створена стална дворска библиотека. Све што знамо о књигама на српском двору односи се на збирке појединих владара. Тешко да је могло бити сталне библиотеке, кад није било сталне престонице.

Најстарији син Немањин Вук (Вукан) у доба док је држао великожупански престо (1202-1203), наручио је једно јеванђеље, или је прихватио наруџбину свога брата Стефана, кога је збацио са престола. То је тзв. Вуканово јеванђеље, најстарија сачувана књига која је писана у Рашкој. Краљ Радослав (1228-1234) је имао интереса за разна црквена питања и тражио је објашњења од ученог Охридског архиепископа Димитријана Хоматијана, па

није вероватно да је био без своје књижнице, која је морала бити теолошке садржине. У Дубровачкој остави жупана Десе, сина краља Владислава I (1234-1243) и мајке његове краљице Болеславе било је 30 књига, од којих се за четири јеванђеља нарочито истиче да су оковани у сребро, с израђеним ликовима или с украсима од драгог камена. О осталим књигама ништа се не бележи каква им је била садржина. Поред тих књига, у остави је био један свитак са исписаном литургијом. Из библиотеке краља Владислава сачувана је једна књига (Пролог), која је писана у његовом манастиру Милешеви (1263/64). Краљ Урош I (1243-1276) добио је из Св. Горе на дар обе Доментијанове биографије (и Савин живот и живот Симеона Немање). То свакако нису биле једине књиге које је имао, нарочито с обзиром на чињеницу да се у дому његове жене, краљице Јелене, после његове смрти а свакако и раније, „књиге састављале и изредно писале“. По Јелениној наредби, преписан је Савин номоканон (Крмчија) у манастиру Милешеви (1294/95).

Дубровачки историчар Саро Цријевић (1686-1759) од некуд зна да је цар Душан, после свога бављења у Дубровнику 1350 год., желео да ту под својим именом створи једну библиотеку, па је, за скупе новце, сакупио и послао многе латинске и грчке зборнике. Немамо никаквих вести о Душановом раду у томе смислу у самој његовој држави. Сачувано је једно јеванђеље, писано за Душана у Лаври св. Атанасија на Св. Гори (пре новембра 1345), са записом у коме се говори о простирању Душанове државе и дају занимљиви подаци о Душановом изгледу и особинама. За Душанову жену, царицу Јелену, знамо да се интересовала за књиге. Једна је књига преведена са грчког на њену жељу, у доба када је она, пратећи цара Душана, била на Св. Гори „не јавно, но некако премудро и покривено“, 1347/48 (то је било Тумачење јеванђеља од Теофилакта Охридског). После Душанове смрти царица, као монахиња Јелисавета, наручује да јој се преписују грчке књиге. Царица је умрла као великосхимница Јевгенија (1376). У њеној заоставштини било је и једно грчко богословско дело Павла, оснивача Евергедитског манастира у Цариграду.

У доба пропадања српске феудалне државе, у време српске деспотовине, књиге се чешће помињу. Деспот Стефан Лазаревић је од Београда створио своју престоницу (1403-1427). Сам књижевник, деспот је у Београд довео Константина Философа, који је морао бити окружен књигама кад је радио на својој правописној реформи. Тај нови правопис примењивао се у манастиру Ресави (данашњој Манасији), где се највише књига преписивало, из које су излазиле књиге „от добра извода ... преводник ресавских, не имуштаго ничтоже порока“. Али су се књиге преписивале и у самом Београду, као што сведочи један запис који се односи на 8 књига израђених по наредби војводе Радослава Михаљевића за његов манастир у Радешину. По другом запису, деспот се сам старао о „преписивању књига, које је с усрђем и љубављу читао, сисајући премудрост од ових са жељом која се повећавала и коришћу од тих читања, јер веома љубљаше ове (књиге) као нико други у царству и слави световној“. Карловачки родослов (са почетка XVI века) пише за деспота да „многа писанија преводне од грчких писанија више од других бивших пре њега“. Да је деспот имао своју библиотеку само се по себи разуме, али нам о томе сведоче и две сачуване књиге које је су биле „благочастиваго господина деспота Стефана“ (једна је Тумачење јеванђеља од Теофилакта Охридског, а друга Лествица Јована Лествиника). У записима на више књига стоји да су писане по наредби деспота Стефана (Триод у две књиге из 1407/8, Панагирик из 1411/12, Четири књиге о царевима – преведене са грчког на српски 1415/16 а преписане 1417/18, Паноплија догматики од Ј.

Зигабена), а то се зна још за неколико књига (Паралипомен Зонарин 1407/8, јеванђеље, Књига о судијама, Трећа и пета књига Мојсијева, Зонара). За једну књигу бугарске рецензије XV века, за поуке св. Отаца, у по својој прилици познијем запису каже се да је деспот Стефан „писа за душевно спасеније“. Деспот Стефан се у једном запису упоређује са Птоломејем, а у другом се за њега каже да је већи од „древног“ Птоломеја, јер „многочислије књижноје“ није употребио само за „удивљеније“ и „чловечску хвалу“ но да људима „премудрошћу украси нарави и словеса“ и да им „благодаћу душу просвети.“

Деспот Ђурађ Бранковић (1427/1457) „многа имајући жељу и прилежност за књигу која се зове Лествица и читајући с усрђем речи божанствене и корисне које су у њој“, нашао је да су различни преводиоци писали један на овај а други на други начин. Због тога је потражио и нашао грчке рукописе у Цариграду и на Св. Гори. Затим је позвао на Св. Горе „муже столетније“, који су заједно с браничевским митрополитом Саватијем, „и многим трудом“ утврдили тачан српски текст те књиге (1433). И у дубокој својој старости скоро пред саму своју смрт, деспот Ђурађ се интересовао за тачност српских превода Тумачења јеванђеља од Теофилакта Охридског и „књиге Ксантопулове“ (у доба између 1454 и 1456 год.). За деспота Ђурђа знамо такође да је имао своју библиотеку. Патријарх Пајсије (1614-1647) је на једном рукопису забележио да је Служба јеванђелисте Луке „била Ђурђа Деспота в граду Смедереву“. Чувени илустровани минхенски Псалтир припадао је деспоту.

У породици деспотовој остала је љубав према књигама. Његов најстарији син Гргур, кога су Турци ослепели, наручивао је да му се преписују књиге (Шестодневник Јована Златоустог). Други Ђурђев син, деспот Стефан, такође од Турака ослепљен, сакупљао је књиге (сачуване су нам беседе Јована Златоустог на Јеванђеље по Матеју). Стефанова жена Ангелина имала је своју библиотеку, у којој су биле и неке књиге из библиотеке деспота Ђурђа (тако је код ње била она Лествица из 1433). Трећи син деспота Ђурђа, деспот Лазар наређивао је да му се преписују књиге (Шестодневник и Зборник са беседама Јована Златоустог). Кћери деспота Ђурђа, султанија Мара и грофица цељска Катарина-Кантакузина, интересовале су се за књижевност и наручивале су књиге. Сремски деспоти, Вук („Змај-Огњени Вук“) и Ђорђе (доцније архиепископ Максим), имали су књиге. У Максимовој библиотеци се налазе књиге које су биле својина његовог оца деспота Стефана и мајке деспотице Ангелине, а такође и његовог стрица деспота Лазара. Судећи по том наслеђивању књига, Бранковићи су имали своју породичну библиотеку. Она је свакако тешко настрадала о првом паду Смедерева (1439), а несумњиво је великим делом пропала за време коначне пропасти деспотовине (1459). Мали део књига морао је понети са собом деспот Стефан Бранковић, када су оне дошле у руке деспотице Ангелине и Максимове.

Од српских династа после распада српске феудалне државе интересовање за књиге је показао Вук Бранковић, који је наручивао да му се препише Хроника Георгија Хамартола (1386/87). Пада у очи да у то доба жене наручују књиге или се књиге за њих састављају. Прва српска књижевница, деспотица Јелена, доцније монахиња Јефимија, тражи да јој се препише „божанствени песневац“, псалтир (1370/71). Деспотица Јевдокија, кћи Ђурђа Балшића а жена јенинског деспота Исаила де Буонделионти, наредила је да јој се у Скопској Црној Гори препише Дијалог Гргуна, папе римског (1408/9). За другу

познату стару српску књижевницу, за Јелену, кћи кнеза Лазара, а удовицу прво Ђурђа II Стратимировића а затим Сандала Хранића, саставио је њен духовник Никон један Зборник, избор разних састава, међу којима су и писма Јеленина (то је Горички зборник из 1441/42 год.)

Књиге и библиотеке имали су и српски феудалци. Ако у њих убројимо и хумског кнеза Мирослава, имали бисмо да поменемо Мирослављево јеванђеље, које је изгледа писано за самог кнеза, а не, по његовој наредби, за неку цркву или манастир. Тепчија Обрад у доба краља Владислава I (1234-1243) дао је да му се напише један Минеј. Та књига је доцније доспела у руке „госпожи тепчиној“ Радослави, ваљда жени „тепчије великог српског“ Мишљена, а она је око 1330 год. наручила да се Минеј употпуни. За Бранка Младеновића по коме су у историографији назива српска властеоска и владалачка породица Бранковићи, написан је Псалтир с тумачењем (1345/46). Господин Радован је хтео да има Хронику Георгија Хамартола „в дому својем“, да би се наслађивао читањем из ње о „минувшим древним царевима“; Хроника му је преписана у Хиландару (1385/86). Никола кефалија је купио Диоптру. На томе рукопису с краја XIV века бугарске рецензије бележи се да велика „туга беше по земљи за кнеза Лазара доба“. Димитрију Кантакузину, српском књижевнику из прве половине XV века, преписао је 1468/69 год. један Зборник дијак Владислав (познат као Граматик). У дома господара зетског Ивана Црнојевића преписан је 1485 год. један Часловац на молбу „достопочтенаго и велемудраго“ логотета Божицара Грка, за кога је Ил. Руварац помишљао да не буде исто лице са Божицаром Вуковићем, доцнијим власником српске штампарије у Венецији.

Турци су уништили српски феудални поредак и створили свој, у коме су нашли места и поједини представници српске феудалне класе. Дотле здружена са феудалном класом, црква тражи ослободу и код занатлија. Први култови појединим занатлијама су из XVI века (једном кујунцији и једном обућару), а из тога времена имамо помене занатлија који наручују књиге. Тако на почетку турске владавине, у XVI веку, старање о српској књизи, сем црквених људи, прихватају остаци српске феудалне класе, који су се укључили у турски феудални поредак, и занатлије, који су представљали заметак српске грађанске класе. Једино код њих од српских световних елемената могло је бити и било је библиотека, свакако скромних. Михаило Комнен Црнојевић, господар и кнез новобрдски, имао је 1502 год. један Псалтир. Господар Андроник Кантакузин, који је са својом браћом 1516/17 год. подигао манастир Јована Крститеља код Јашуња (околина Лесковца) и чији се помен налази у владалачком поменику манастира Житомислића, имао је са Мојсејем, свакако братом, Палеју и њу су приложили своје манастиру св. Николе званом Јунић Пустиња. Михаило Десисалић, кујунција у Сарајеву, са браћом Николом и Драгобратам, дозвали су 1564/65 год. једног дијака и он је у Михаиловом дому гошћен са великом чашћу и усрђем, преписао њима један Патерик.

У српској феудалној држави просвета и култура је била у рукама цркве. Појмљиво је да је црква располагала великим библиотекама. Да су оне заиста биле велике, можемо да закључимо по њиховим остацима, који су сачувани и после свих пожара („књижије пожежено“ помиње се крајем XIV и почетком XV века, а тога је, наравно, бивало и раније), и после свих пљачкања и после свих разношења од стране разних љубитеља и учених путника.

Српска феудална држава је постала у Топлици, у којој је Стефан Немања сакупио око себе властелу и зидањем манастира радио на придобијању цркве. Топлица није припадала рашкој но нишкој епархији. Доцније, у доба организовања самосталне српске цркве (1219), створена је топличка епархија. Из Немањиног манастира у Топлици, из св. Николе, нажалост немамо сачуваних рукописа пре почетка XVI века. Рашки епископи изгледа да нису увек били ослонац Немањин при изграђивању српске феудалне државе. Њихов катедрални манастир апостола Петра и Павла не обдарују ни Немања ни његови наследници. Рашку епископију Сава не само да није уздигао на архиепископију (1219), већ је и деградирао, ставио је на друго место, иза ново основане зетске епархије. Тај је манастир старог постања. Очекивало би се да он буде књижевно средиште, а ми, међутим, о томе немамо података за доба пре краја XIII века.

Најстарија српска црквена библиотека, која је и данас сачувана, и поред свих губитака које је имала, налази се у Хиландару на Св. Гори. Основана је када и Хиландар, крајем XII века. Када се њен оснивач Сава вратио у српску земљу (почетком 1208), учинио је од манастира Студеница средиште свога рада на књижевном и црквеном пољу. Још и пре тога времена, од свога оснивања крајем XII века, Студеница је морала имати своју библиотеку. По Савином доласку та библиотека добија посебан значај, јер се у њој чувају прва оригинална дела феудалне српске књижевности: биографија Симеона Немање од Саве (из 1208 год.) и Савина црквена песма у славу Симеона Немање (у првобитној редакцији из 1209-1213 год.). Од студеничке библиотеке остало је у манастиру једно једино јеванђеље (с почетком XVI века), а на разним местима сачувано још неколико студеничких рукописа. Један студенички калуђер спалио је 1813 год. многе студеничке рукописе, да не би пали Турцима у руке.

Студеница је припадала Ибру, који је поред Топлице, сачињавао Немањину управну област из времена пре но што је постао велики жупан. У Ибру су Немањини синови Стефан и Сава сазидали Жичу. Њу су одредили за средиште српске архиепископије. Ту је основана главна црквена библиотека, у којој су биле „архиепископље књиге“. Из тих „архиепископљих књига“ преписиван је за поједине епархије Савин Номоканон (Крмчија). Трудило се да преписи буду верни, да у њима не буде „ничтоже криво“ и да се не изостави ниједно „слово“ (реч) ни „строка“ (црта). Због тога су упоређивани „двшати и тришти“ са оригиналом из библиотеке српске архиепископије. Књиге су веома цењене и због њихове садржине, а такође због материјалне вредности коју су претстављале. Чуване су због тога у ризницама. Да је библиотека српске архиепископије била у ризници, имамо сведочанство архиепископа Никодима из 1321/22 год. Он је наредио да се препише Карејски типик са самог Савиног оригинала који се налазио у Карејској ћелији на Св. Гори. Тај је препис затим чуван „в црквеној ризници у архиепископији“, и то „с другими јего (Савиним) светими уставима“ (мисли се очевидно и на Номоканон-крмчију).

Када је средиште архиепископије из Жиче пренето у Пећски манастир (крајем XIII века), пресељен је и свакако један део библиотеке. Данас у Жичи нема рукописа.

Пећски манастир је сачувао прилично рукописа (112), и поред тога што је, кад избеже патријарх Арсеније III Црнојевић (1690), „васе (све) именије велике цркве србскије Пећи (патријаршије) разхиштено (опљачкано) било“, па с њим и књиге. У библиотеци Пећског

манастира било је и грчких рукописа. Данило ученик је забележио да архиепископ Данило II (1324-1337) у Пећски манастир, у цркву архиепископа Арсенија, „обилно... постави књиге грчкије“. Те се грчке књиге нису сачувале. Руски ученик путник А. Гиљфердинг у Пећском манастиру је нашао и са собом понео један грчки рукопис, писан 1474 год., који садржи Пиндарове „Епиникије“ и Есхилове трагедије „Прометеј“ и „Седморица против Тебе“. Рукопис је вероватно писао у Новом Ерду, и то по свој прилици за Димитрија Кантакузина, српског књижевника грчког порекла. У првој половини XVI века рукопис је био у Новом Брду и по њему су писане разне белешке (о смрти неког човека, приходи и расходи, дугови, о тучи између „рупника“ – рудара, приходи од литургија за покојнике, лекови против повраћања и перути). Белешке су од једног од попова који се помињу, можда од попа Недељка. Оне, нема никакве сумње, не сведоче о неком интересовању за стару грчку књижевност код нас у XVI веку.

Седишта појединих епархија била су по манастирима, па због тога нису постојале посебне епархијске библиотеке. Извесни архијереји, као црквена властела, могли су имати своје личне библиотеке. Тако је митрополит серски Јаков можда за себе наручио једно Четворојеванђеље 1354/55 год., мада је могуће да је то учинио за катедралну цркву Теодора Тирона и Теодора Стратилата (јеванђеље је са ликом митрополита Јакова). За једног касније српског архијереја, за митрополита новобрдског Никанора, оснивача старе српске штампарије у манастиру Грачаница (1538/39 год.), имамо белешку из 1569 год. да је у његовој библиотеци било 27 књига, међу којима и једна „летургија типарна“ (штампани литургијар).

Овде је згодно напоменути да књиге из старих српских штампарија (од XV до XVII века) нису издвајане. По свему су биле једнаке рукописним књигама, па чак и обликом слова; само је тај облик код њих појмљиво био устаљен. Оштећене штампане књиге допуњаване су рукописним листовима или читавим табацима. На добром гласу, штампане су књиге врло брзо служиле за преписивање. Тако имамо већ с почетка XVI века делимичних или потпуних преписа књига из Штампарије Црнојевића, која је радила при самом крају XV века.

Многе манастирске библиотеке су пропале, али су ипак неке сачуване. Од великих средњовековних манастира на нашој територији највећу рукописну библиотеку имају Дечани (159 рукописа). Знатна је рукописна библиотека Цетињског манастира (84 рукописа). И неки манастири који се касније помињу, данас располажу лепим рукописним библиотекама: св. Тројица. Код Пљеваља (113), Никољац код Бјелог Поља (51), Савина (44). Од фрушкогорских манастира лепу рукописну библиотеку је имао Крушедол (88); сада је у Патријаршији у Београду. Највећа српска рукописна библиотека је изван наше земље: она је у Хиландару (на Св. Гори) и броји 700 српских рукописа, поред грчких којих има преко сто.

Свештеници су морали имати најпотребније књиге. У једном рукопису, у оном његовом делу који је с краја XV века или из прве половине XVI века, и у другом једном рукопису из 1602 год. налазе се „словеса изабрана от законика св. отац на потребу поповом“, у којима се поповима прописује да „имају апостол, јевангелије, литургију, триод, номоканон, псалтир, и охтоик, и господским празником службу, и чтенија на поученије људем“. Према томе би попови морали имати девет књига. То је читава мала

библиотека. Тешко да би се могло очекивати да су ови прописи примењивани и у српској феудалној држави. О њиховој примени у доба турске владавине не може се наравно ни говорити. Најстарији наши подаци о поповима као власницима књига ,потичу с почетка XIV века. Поп Загоранин из тог времена од 9 прописаних књига је набавио четири: имао је триод, пракс (апостол), псалтир, и јевађеље. Имамо бележака о набавци књига од стране попова и за време Турака (почевши од 1503/4 год.).

У народни језик нису продрле ни реч „вивлотикар“ ни речи „књигохранитељ“ и „књигохранилница“. Ниједну од тих речи нема Вук Караџић у своме „Српском ријечнику“. Код Вука није забележена ни реч „књижница“, наравно ни „библиотека“. Вук зна само за реч „књижар“ и „књижарница“, али у двоструком значењу: књиговезац и продавац књига, одн. продавница књига и књиговезница.

Ђорђе Сп. РАДОЈИЧИЋ